

13. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упорядники Ю. Мицик, М. Кравець. – К., 2003.
14. Швидько Г.К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. – Дніпропетровськ, 2004.
15. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998.
16. Синодик Крупицько-Батурицького монастиря / Підготував до друку та вступні зауваги Ігоря Ситого // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5.
17. Синодик Любецького Антонієвого монастиря. – Чернігов, 1902. – /10/, 79, /6/ с.
18. Попружна А. Духовні заповіді як джерело з історії благодійництва козацької старшини (за матеріалами тестаментів другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст.) // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно- релігійний розвиток Гетьманщини кінця ХVІІ – початку ХVІІІ століття». – Ніжин, 2006.
19. Кривошея О.В. Духовний заповіт як історичне джерело // Гілея. – 2007. – Вип. 7.
20. Кривошея О.В. Духовний заповіт 1650 року обозного Війська Запорозького Івана Тихоновича Волевача як історичне джерело // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. – Чернівці, 2006. – Вип. 3.

Summary

The article is devoted to the issue of Cossack leaders of the middle ХVІІ – end of ХVІІІ cent. and their relations with Ukrainian elite of ХХ century. The author claims that Cossack leaders were considered to be national elite taking responsibility for strategic and tactical drawbacks in state formation process of the middle ХVІІ – end of ХVІІІ cent. The result of the miscalculation became loosing Ukraine's state system under the blows of powerful external factors.

С. Г. Іваницька

НАРОД І ЕЛІТА В НАЦІЄТВОРЧИХ КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Народ та еліта – проблема, що є однією з найбільючіших в українській історії новітнього часу. Це – й дилема проводу, це й – історія взаємопізнання, взаємовідносин, взаємовпливів та антагонізмів двох головних діючих суб'єктів світу політики.

Вельми цікавим, але малодослідженим є розгляд теоретичних та практичних підходів до цієї проблеми представників української ліберально-демократичної еліти початку ХХ ст. Йдеться насамперед про видатних ідеологів та лідерів Української демократично-радикальної партії (УДРП), поступове формування якої відбувалося

в кінці 1890-х – на початку 1900-х років, а періодом активізації були кінець 1905 – 1908 рр.

Стосовно методологічних орієнтирів, найбільш адекватними для нашого дослідження можна вважати модерністські версії націогенези українців, що знайшли своє обґрунтування в працях Б.Кравченка (Канада) та Р.Шпорлюка (США). Трансформація українського суспільства з аграрно-традиційного в модерно-індустріальне, що почалася в пореформений період та продовжувалася на протязі XX ст., спричинила дестабілізацію й руйнування традиційної соціальної структури і формування нових, модерних соціальних структур, зокрема, якісно нових українських еліт. Останні, по-перше, мали вплинути на формування української національної свідомості, а по-друге, скористатися нею як знаряддям для реалізації власних політичних амбіцій. І національна ідея, і національна свідомість у Кравченка – суспільний продукт XX ст. [1, с.13-16, 52-62]. У версії Р.Шпорлюка важливими є теза про те, що для України процес націотворення від самого початку мав політичне значення; "український проект" розроблявся інтелектуалами, які вже мали окрему щодо російської чи польської ідентичність, що була реформульована саме як "українська" і саме як національна, бо ці інтелектуали вже були вражені вірусом націоналізму; далі "будівничі нації" запрошують до її лав "маси", відбувається "націоналізація" цих мас, залучення їх до політики [2].

В історіографічному аспекті найбільше значення для вивчення проблеми мають праці загальнотеоретичного характеру стосовно проблеми націй та націоналізму [3; 4; 5], з проблем формування нації та національної свідомості в Україні [1; 2; 5; 6; 7], з філософії національної ідеї [8]; сучасні версії політичної та партійної історії України в нову та новітню добу [9-12], дослідження вкладу еліти в розробку концепцій державності та націотворення [13-16]. Цінними є перевидання публіцистичної спадщини ідеологів УДРП [17-19].

Історія утворення та життєдіяльності УДРП детально відображена в публікаціях автора цієї статті, що подають фактологічний матеріал та теоретичні узагальнення стосовно історії цієї партії [20-24].

Головним джерелом дослідження є праці діячів Української демократично-радикальної партії (УДРП) – Б.Д.Грінченка, С.О.Єфремова, П.Я.Стебницького, О.Г.Лотоцького, М.А.Славінського, Д.Д.Дорошенка, Є.Х.Чикаленка, а також їх опонентів з інших політичних кіл [25-35].

Метою статті є аналіз поглядів лідерів та активістів УДРП стосовно ролі еліти (насамперед інтелігенції) в процесах "національного

відродження" ("конструювання" нації) та її взаємин з народом (селянством) на тлі політичних процесів в Україні, передусім в роки першої російської революції.

1. Статистичний портрет діяча Української демократично-радикальної партії як представника еліти "недержавного" народу.

На початку 1900-х років це – порівняно молода людина з високим освітнім цензом та значним досвідом участі в національно-визвольному русі, рекрутована з дворянського або духовного, інколи – з козацького або селянського стану, зайнятого інтелектуальною працею (викладач середньої або вищої школи, юрист, лікар, "третій елемент" земства, службовець кредитко-фінансових установ, дрібний урядовець), з журналістськими навичками, з науковими зацікавленнями переважно в галузі гуманітарних наук (літературознавство, лексикографія, етнографія, історія). Більшість із них зробила власний оригінальний та цінний внесок в українську культуру (Б.Д.Грінченко, В.М.Доманицький, С.О.Єфремов тощо). Загальна тенденція активної політичної соціалізації діячів УДРП є такою: половина прилучилася до політики в 1890-ті р.р (50%), останні - в 1880-ті (24%), 1870-ті (13%), 1860-ті (6%), 1900-ті (6%).

Таким чином, на первинному та керівному рівнях в УДРП переважала інтелігенція. Як дещо іронічно зауважив в "Споминах" М.С.Грушевський, в партії концентрувався "мозок української нації, ...все, що вважало себе одиноко інтелігентним і культурним серед української нації і покликаним до політичного проводу".

2. Критичний аналіз радикал-демократами історичного досвіду взаємовідносин народу та еліти в контексті теорії "національної провини".

У своїй оцінці минулого України автори радикал-демократичного напрямку розцінювали долю України як "довгу ходу українського народу по історичному шляху у виробленні форм державного життя", керуючись популярною на той час в українській історіографії теорією "національної провини", згідно з якою протягом довготривалого історичного розвитку освічена частина українського суспільства втратила свій шанс на повернення широких автономних прав України, обумовлених Переяславським трактатом 1654 р., оскільки, постійно віддаючи перевагу власним вузьокласовим і становим інтересам, нехтувала інтересами загальнонародними і не намагалась протистояти макіавеллівській політиці російських властей, спрямованій на розкол національної еліти (козацької старшини, дворянства, інтелігенції) і народу (рядового козацтва, селянства).

"Національна провина" еліти вбачалася в ігноруванні реальних шляхів відстоювання політичної і культурної самостійності своєї батьківщини, що, на їх думку, фактично означало зраду інтересів свого народу. По суті, ця "зрада" відбулася ще до входження України до складу Російської держави, оскільки козацька старшина, що підняла повстання проти шляхетської Польщі, не в змозі була запропонувати інші порядки, ніж добре їй знайомі феодальні.

Згадуючи у 1895 р. про цей сумний період української історії, Б.Д.Грінченко з запальністю писав про те, що "більш як за сотню років до того наша "інтелігенція", наша старшина продала свій народ, свій край, свою автономію за можливість і право мати кріпосних й називатися "благородним російським дворянством" і таким чином із становища людей вільних межі вільними перейшла до становища московських "холопів", які були панами над "холопами" ще нижчими".

Відчуження між панівними класами і трудящими зростало і, в міру його зростання, слабшала сила національного опору і рідшали ряди прихильників "старожитніх прав і вільностей" і серед старшини, констатував С.О.Єфремов. Він з розумінням, без грана осуду писав про те, що широкі маси залишилися "цілком байдужими і холодними до ідеї автономії і відмовляли у своїй підтримці вимогам необачних автономістів", оскільки "насправді – що могла означати для народу втрата автономії перед загрозою кріпосного права? Яку ціну чи привабливість могла мати для трудящих мас національна незалежність за повної неможливості скористатися її плодами і навіть вести просто людське існування? І це тим більше, що поборники автономії, вихідці головним чином з привілейованих класів, і не думали ховати своїх вузькокласових намірів, що суперечили народним інтересам, попутно висовуючи своєкорисливі претензії на свободу і майно трудящих мас". Основний урок, здобутий з досвіду минулої боротьби: "... народ боровся за свою власну справу – соціальне, економічне і національне визволення, і при цьому він не розумів національного визволення без соціального і економічного і тому кожного разу залишав автономістів на долю всеблагого провидіння, як тільки помічав, що їх шляхи розходяться... За автономістами на вузькій класовій підкладці народ йти не міг, і всі зусилля їх просунути по цьому шляху маси повинні були зазнати повної невдачі..."

Таким чином, радикал-демократи у своїй оцінці минулого України повністю солідаризувалися з позицією, яку займала неонародницька українська історіографія і яку найповнішим чином сформулював М.С.Грушевський в своєму методологічному кредо щодо вивчення народних рухів та революційних потрясінь: у взаємовідноси-

нах народу і влади правота завжди – на боці народу; і якщо народу у цій державі, при цьому устрою є зле, то його законне право - розквитатися з владою. Це було фактичним визнанням права народу на повстання.

Представники сучасного етапу українського руху – “новітні українські автономісти” – нова інтелектуальна та опозиційно-політична еліта, підкреслювали радикал-демократи, повинна врахувати помилки своїх попередників, “автономістів старого часу”, і докорінно реформувати свою національно-політичну ідею. Єдино можливою лінією поведінки української інтелігенції радикал-демократи вважали зближення з народом на ґрунті його нужд і інтересів і сприйняття ідей демократизму і автономізму. С.О.Єфремов писав, що “українська національна ідея з поглядів свого власного розвитку повинна бути по можливості міцніше і рішучіше пов’язана з народними інтересами, повинна служити їм і тільки їм і ніколи не залишати без уваги нужди українських мас. ... інакше український народ, як нація, може впасти жертвою передчасної смерті напередодні великого звільнення народів”.

Ця, більш-менш ефективна спроба поєднання національних та соціальних гасел в програмі та діяльності була зроблена фундаторами новітніх українських політичних партій початку ХХ ст.

3. Роль національно орієнтованої інтелектуальної еліти в “конструюванні нації”.

Радикал-демократи кінцевою метою українського руху оголошували формування модерної української нації як повноцінного громадянського і національного організму.

В категоріях сучасної історико-політичної науки, радикал-демократи в аналізі “українського національного відродження” використовували мобілізаційний, відзначений деяким телеологізмом, лінійний, підхід, розглядаючи його як натхненний інтелігенцією процес неухильного зростання національної свідомості, що виявлялася спочатку у середовищі національної інтелектуальної еліти і далі невинно передавалася народним масам. Б.Д.Грінченко підкреслював тривалий еволюційний характер цього процесу, оскільки “щоб дух людський визволити з неволі, – для цього необхідно переродити його шляхом тривалої невинної роботи”. С.О.Єфремов загальну лінію розвитку українського руху уявляв як еволюцію від пасивно-неусвідомленого опору до активно-свідомої боротьби за свої національні права, насамперед у культурній сфері.

Хід національного відродження – це неперервний процес взаємодії двох основних діючих осіб, вважали радикал-демократи. У ро-

лі суб'єкта у ньому постає інтелігенція, яка усвідомила загальнонаціональні інтереси і намагається донести їх до свого основного адресату – селянства, що було у масі своїй “народом чи не цілком неграмотним, народом, позбавленим відчуття свого національного Я, народом, незвичним до того, щоб до нього зверталися на його рідній мові”. Така невтішна картина спостерігалася у 1907 р. Проте напередодні першої світової війни картина суттєво змінилася – принаймні, в очах лідерів української радикал-демократії.

Є.Х.Чикаленко в період третечервневої монархії відмічав у своєму щоденнику, що “хоча український народ багато втратив від того, що втратив свою старовинну назву (*йдеється про “Русь”, “русини” – С.І.*) і що багато його талановитих синів збагачують скарбниці сусідів, а все ж таки наближається час, коли український народ займе-таки рівне становище поряд з іншими культурними націями світу вже під своєю новою назвою “українці”.

4. Орієнтація на селянство.

Агітація УДРП була насамперед спрямована на селянство та інтелігенцію, а також сільський пролетаріат, ремісників, нижчі та середні верстви буржуазії. УДРП в своїх програмових настановах намагалась сформулювати інтереси всієї української нації, всього українського народу, репрезентованого головним чином селянством. Ці інтереси партія висловлювала в триєдиній формулі: демократія, федералізм, соціалізм.

5. Оцінка політичної спадщини М.П.Драгоманова з проблемами “народ – еліта”.

Своїм найближчим попередником у політичній сфері радикал-демократи вважали М.П.Драгоманова. Заслугою Драгоманова лідери радикал-демократії вважали звернений до інтелігенції заклик повернутися до служіння власному народу. У 1906 р. Б.Д.Грінченко, нарікаючи на малочисельність національно-культурних сил, вважав не зайвим нагадати інтелектуальній еліті нарікання Драгоманова на те, що “освічений українець, здебільшого трудиться для кого завгодно, тільки не для своєї України і її селянства” (“Громада”, 1878, № 1).

6. Між “двома душами”.

Частина діячів УДРП в роки першої революції співпрацювала в лавах інших партій, насамперед кадетської. Як помітив з гіркотою Б.Д.Грінченко, “дві душі” живе в грудях українського інтелігента: “...одна душа виставляє в програму політичної діяльності автономію України. а інша жене в обійми якоїсь загальноросійської партії, кот-

рій до тієї автономії й діла немає...". Жовтневий (1906 р.) з'їзд партії прийняв новий статут, що забороняв це робити. Ситуація, що склалася, глибоко непокоїла керівництво партії - адже в лави кадетів прямували найбільш енергійні та впливові люди, в результаті слабшала активність УДРП. Найкращим виходом лідери УДРП вважали встановлення офіційних федеративних відносин між двома спорідненими партіями, одночасну ліквідацію відділів кадетської партії на Україні та включення в програму кадетів вимоги української національно-територіальної (краєвої) автономії. Зрозуміло, що центральне керівництво партії народної свободи, в більшості своїй відзначене централізмом, співчуття до цих проєктів не виявляло.

Взагалі залежність українських ліберальних демократів від впливів російського лібералізму була явищем закономірним, хоча й досить-таки небезпечним з точки зору подальших перспектив українського національного руху. Через три десятиліття О.Г.Лотоцький діагностував це явище як фатальну хворобу в душі українського інтелегента. Викриваючи її причини, писав: "...унифікаційна політика, проваджена протягом століть, мала глибокі психологічні та, зокрема, ідеологічні наслідки щодо українства, - вона вплинула не лише на зовнішні форми національного життя, але й на самий зміст національної української ідеї. Ся остання поволі сходилася з свого питомого незалежницького шляху. Українство переставало розумітися, як концепція окрема, незалежна од категорій московської чи - як їх названо - російської природи. Се найбільш позначалося на ділянці політичній, зокрема на політичних партіях українських. Українські партії до революції чи на її початку були здебільшого копіями або й просто філіями партій російських".

В сучасній історіографії ця історично створена "двоєдушність" трактується як конфлікт між структурою численних культурно-національних лояльностей (поліетнічність) та структурою взаємовключених свідомостей (моноетнічність). В керівництві партії переважали прихильники моноетнічної свідомості, переконані в тому, що успіх українського руху буде забезпечено лише в наслідку еволюції всіх його учасників від поліетнічності до моноетнічності, тобто в результаті остаточної національної самоідентифікації. Серед рядових членів були репрезентовані особи обох категорій.

7. Рефлексія: критика та самокритика.

Увесь час свого існування УДРП знаходилась в пошуках - власної ідентичності та компромісу з можливими спільниками "зліва" та "справа".

Протягом початкового періоду існування партії неодноразово лунали гострі критичні закиди з боку як незалежних оглядачів, так і прихильників партії. Особливо цікаві наступні. Так, Б.Д.Грінченко різко критикував своїх однодумців за надмірний "академізм", схильність до "марних теоретичних розмов", "гру в програми" замість енергійної практичної діяльності. Він рішуче вимагав від партії відкинути апатію, що оволоділа нею після червневої кризи 1906 р. та перетворитися в "сильну партію діла".

Його молодший товариш, журналіст С.О.Єфремов в серпні 1907 р. закидав УДРП "невиразність" політичної лінії, схильність до опортунізму, "поміркованість та акуратність". Програму УДРП трактував як "результат компромісу" між неонародницькою та ліберально-демократичною течіями в партії, зі "вражаючою неясністю в деяких головних питаннях", особливо в аграрному, тактичну ж лінію кваліфікував як недостатньо демократичну, що загрожувало міцному контакту з масами (насамперед із селянством). Водночас підкреслював, що за своїм інтелектуальним потенціалом УДРП є "найбільш сильною та поважно обставленою з сучасних української партій", а тому "мала б відігравати певну роль в політичному житті України". С.О.Єфремов прогнозував, що в недалекому майбутньому від УДРП відпадутъ елементи, що знаходяться правіше або лівіше головного ядра партії й УДРП перетвориться в "звичайного типу ліберальну партію на українському ґрунті".

Таким чином, в публіцистичних працях діячів УДРП 1905-07 років та мемуарних роздумах пізніших часів міститься, на наш погляд, низка міркувань, актуальних як для розуміння катаклізмів революції 1917-20 років, так і сучасної незалежної України: це - роздуми над потенційними мобілізаційними можливостями українського руху в Російській імперії, усвідомлення браку консолідованого лідерства, визнання непродуктивної конкуренції в середовищі українського політикуму внаслідок різних ідеологічних уподобань та особистих амбіцій, залежність від впливів домінуючої нації, відсутність міцного організаційного зв'язку з народом (насамперед селянством), пересторога щодо фатальної неготовності української еліти очолити народний рух в епоху трансформації.

Джерела та література

1. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.
2. Шпорлюк Р. Україна: від імперської провінції до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – №11, 12.
3. Касьянов Г.В. Теорії націй та націоналізму. – К., 1999.
4. Национализм и формирование наций: теории – модели – концепции. – М., 1994.

5. Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб., 2000.
6. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996.
7. Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого стола істориків України. – Львів, 1995.
8. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 1992.
9. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. – К., 2002. – Т. 1.
10. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
11. Павко А.І. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... докт. іст. наук. 07.00.01. – Донецьк, 2001.
12. Стрілець В.В. Українська Демократично-Радикальна партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 р.). – К., 2002.
13. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1998.
14. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 2001.
15. Еліти і цивілізаційні процеси формування націй / Збірник. Т. 1. – К., 2006.
16. Еліти і цивілізаційні процеси формування націй / Збірник. Т. 2. – К., 2006.
17. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
18. Українське питання. – К., 1997 (сучасний український переклад видання 1914 р.).
19. Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К., 1993.
20. Чмырь С.Г. (Іваницька С.Г.). Радикальные демократы // Политическая история России в партиях и лицах. – М., 1993.
21. Чмырь С.Г. (Іваницька С.Г.). Украинская демократическо-радикальная партия // Политические партии России. Конец XIX - первая треть XX века: Энциклопедия. – М., 1996.
22. Чмырь С.Г. (Іваницька С.Г.). Украинская демократическо-радикальная партия: генезис, программа, тактика (90-е годы XIX в. – 1909 г.) // История национальных политических партий России. – М., 1997.
23. Чмир С.Г. (Іваницька С.Г.). Українська Демократично-Радикальна партія: організаційний устрій, чисельність, соціальний склад (1905-1908 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 6. – Запоріжжя, 1999.
24. Іваницька С.Г. Проблеми формування модерної української нації в інтелектуальній спадщині українських радикал-демократів на початку XX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XX. – Запоріжжя, 2006.
25. Єфремов С. Из общественной жизни на Украине. – М., 1916.
26. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства [Національність, як фактор поступу. Старий і новий погляд на національну справу. Межи двох стилів] // Нова громада. – 1906. – № 5.

27. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства [Перший рік української преси] // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Кн. 4.
28. Грінченко Б. Нова сем'я. Було, є, буде. (1895). – Видання друге. – К., 1917.
29. Грінченко Б. Тяжким шляхом // Рада. – 1906. – 15 жовтня; 18 жовтня.
30. Вартовий П. [Грінченко Б.] З українського життя // Нова громада. – 1906. – №12.
31. Лотоцкий А., Стебницький П. Украинский вопрос. – СПб., 1914.
32. Грушевський М. Споми́ни // Київ. – 1989. – № 8.
33. Лотоцкий О. Сторінки минулого. – Ч.3. – Варшава, 1934.
34. Стебницький П. До історії українського руху // Наше минуле. – 1918. – № 3.
35. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). – Львів, 1931.

Summary

The purpose of article is the analysis of the publications (1905-1914) of the leaders and activists of Ukrainian Democratic-Radical Party, which concerned questions a role of intelligentsia and its mutual relation with the people. The analysis will be carried out in a context of the modern concepts of formation of nations.

В. Б. Молчанов

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ ЕЛІТИ ГУБЕРНСЬКИХ ЦЕНТРІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На порозі третього тисячоліття, коли незалежна Українська держава перебуває в стані формування ринкових відносин, особливої актуальності набуває проблема умов життя різних верств громадян. Реформування відносин власності в нашій країні призвело до значної майнової диференціації суспільства. В соціальному середовищі поступово формується середній клас. Процес його утворення є надзвичайно болючим і проблематичним.

Метою даного дослідження є ґрунтовне вивчення динаміки головних параметрів життєвого рівня міської еліти Правобережної України на початку ХХ ст. На думку автора це дасть змогу на основі історичного досвіду формувати більш прогресивну сучасну соціальну політику в нашій державі.

Світова наука, здійснюючи теоретичне обґрунтування категорії життєвого рівня накопичила значний потенціал методологій і підходів стосовно вивчення проблеми добробуту людей. Слід відмітити, що з давніх часів ця проблема непокоїла мислителів минулого. Так, ще давньогрецький мислитель Платон вводить поняття вартості